
Bogusz Wasik

PARCHAMY ZAMKÓW KRZYŻACKICH – TECHNIKA BUDOWY I ZABUDOWA

W powszechnej świadomości typowy zamek krzyżacki składał się z jednego bądź kilku przedzamczy mieszczących zabudowę gospodarczą oraz oddzielonego od nich fosą i otoczonego parchamem czworokątnego zamku wysokiego (domu konwentu), pełniącego funkcje mieszkalne i reprezentacyjne¹. W rzeczywistości schemat ten jest uproszczeniem i w pełni odnieść go można jedynie do pewnej grupy obiektów (przede wszystkim tzw. klasycznych kasztelei konwentualnych²), a przytoczony podział funkcjonalny w świetle najnowszych badań historyków nie rysuje się już tak jednoznacznie³.

Na wstępie należy wyjaśnić, czym jest ów parcham. Był to rodzaj międzymurza, wznoszonego najczęściej wokół domu konwentu, w postaci płaskiego tarasu o szerokości od kilku do kilkunastu metrów. Jego *plateau* górowało kilka metrów nad otaczającym zamek terenem i fosą. Od zewnątrz oskarpowany był schodzącym do fosy murem obronnym⁴.

To charakterystyczne dla zamków krzyżackich dzieło obronne nie występowało w najstarszych założeniach (np. w Pokrzywnie i Toruniu). W niektórych z wczesnych nieregularnych zamków parchamy dodano później, podczas ich rozbudowy (np. w Toruniu⁵ i najpewniej w Zamku Bierzgłowskim⁶). Nawet

¹ Por. M. Arsyński, *Zamki i umocnienia krzyżackie*, w: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI wieku*, pod red. Z. H. Nowaka, Toruń 2000, ss. 31–32; J. Widawski, *Fortyfikacje*, w: *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, pod red. A. Nadolskiego, Warszawa 1994, ss. 312–313.

² T. Torbus, *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen*, München 1998, ss. 144–207; idem, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 2014, ss. 167–202.

³ Por. S. Józwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturek w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012.

⁴ Por. M. Arsyński, *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*, Toruń 1995, s. 175.

⁵ Nie można się tu zgodzić z sugestią Tomasza Torbusa jakoby budowę parchamu zamku w Toruniu rozpoczęto już około 1260 r. (T. Torbus, *Zamki konwentualne...*, s. 351), jak wynika bowiem z badań architektonicznych przeprowadzonych przez Zbigniewa Nawrockiego, parcham wzniesiono zasadniczo razem z gdańskiem, a więc w początku XIV w. (Z. Nawrocki, *Zamek krzyżacki w Toruniu. Dzieje budowy, upadek, ponowne zagospodarowanie*, *Rocznik Muzeum Okręgowego w Toruniu XIII/XIV*: 2005, s. 19).

⁶ Parcham Zamku Bierzgłowskiego wzniesiono najprawdopodobniej podczas rozbudowy zamku około 1300 r. (por. T. Torbus, op. cit., ss. 82–83).

jeszcze we wczesnych regularnych zamkach kasztelowych nie było reguły co do obecności parchamu – np. domy konwentów w Papowie Biskupim i Golubiu były go pozbawione⁷. Na podstawie obecnego stanu badań trudno wskazać, kiedy i gdzie dokładnie zastosowano parcham po raz pierwszy. Generalnie budowę tego typu konstrukcji rozpoczęto na ziemi chełmińskiej na przełomie XIII–XIV w., a więc w tym samym okresie, kiedy zaczęto wznosić regularne (kasztelowe) zamki komturskie. Opasano wówczas nimi niektóre starsze zamki (np. Toruń, Bierzgowo i Grudziądz⁸) oraz zastosowano w nowych (np. w Lipeinku⁹). Z powodu słabego stanu badań trudno jednoznacznie stwierdzić czy parchamy zamków znad Zalewu Wiślanego (m.in. Brandanburga i Lochstedt) wznoszono już w pierwszym okresie budowy, a więc w końcu XIII i na przełomie XIII i XIV w.¹⁰ W należącym do tej grupy zamku w Malborku wykonano go najprawdopodobniej dopiero w pierwszych dekadach XIV w.¹¹ Tak więc obecność parchamu staje się raczej regułą we wznoszonych w XIV w. tzw. klasycznych zamkach konwentualnych (np. w Radzynie Chełmińskim i w Brodnicy) i podobnych do nich nieco młodszych założeniach (np. w Człuchowie i Świeciu)¹². W zamkach kasztelowych ze schyłkowego okresu zarzucono wznoszenia parchamów (np. w Ragnecie¹³).

Wczesne przykłady parchamów miały obrys nieregularny – wieloboczny (np. w Toruniu i Grudziądzu), nawet gdy sam dom konwentu był regularny (np. w Lipienku). Jak wynika z badań archeologiczno-architektonicznych, w niektórych wczesnych parchamach nie wyrównywano w pełni tarasu, pozostawiając przynajmniej z pewnych stron stoki naturalnego wniesienia – tak postąpiono w Toruniu¹⁴. Regularny i wyrównany parcham staje się normą w przytaczanych

⁷ Oba zamki posiadały jedynie międzymurze i zewnętrzny mur obronny od strony przedzamcza. W przypadku zamku w Golubiu miał on charakter podobny do parchamu, ale w Papowie Biskupim miał postać prostego międzymurza bez zróżnicowania poziomu terenu; T. Torbus, *Die Konventsburgen...*, s. 144; B. Wasik, *Badania architektoniczne zamku w Papowie Biskupim przeprowadzone w 2012 roku, w: Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Papowie Biskupim w 2012 r.* (maszynopis w IA UMK), Toruń 2012, ss. 25–26; por. też dokumentację z badań archeologiczno-architektonicznych prowadzonych w latach 2000–2012 pod kierunkiem Marcina Wiewióry na zamku w Papowie Biskupim (w IA UMK).

⁸ Por. B. Wasik, *Prace budowlane na zamkach w Grudziądzu i Toruniu u progu XIV wieku. Przyczynęk do badań nad średniowiecznymi warsztatami budowlanymi w Prusach*, Rocznik Grudziądzki XXII (w druku).

⁹ B. Wasik, *Zamek w Lipienku na ziemi chełmińskiej*, Rocznik Grudziądzki XXI: 2013, ss. 62–64.

¹⁰ Jak wynika z analiz Tomasza Torbusa, jeden z najważniejszych zamków z tego rejonu – dom konwentu w Elblągu – pozbawiony był parchamu; T. Torbus, *op. cit.*, s. 95; idem, *Zamki konwentualne...*, s. 352.

¹¹ S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork 2011, s. 64.

¹² Ibidem, ss. 167–232.

¹³ Ibidem, s. 277.

¹⁴ Teren parchamu zamku w Toruniu przecięto wykopami badawczymi w latach 60. XX w., rozpoznając i dokumentując ich stratygrafię; J. Chudziakowa, A. Kola, *Źródła archeologiczne z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu: Prace Archeologiczne, nr 6, Warszawa–Poznań 1974, ss. 10–48; Z. Nawrocki, *op. cit.*, s. 18.

już tzw. klasycznych kasztelach, choć nie wykluczone, że zastosowano go już nieco wcześniej w zamkach znad Zalewu Wiślanego. Jak już jednak wskazano, stan badań nie pozwala precyzyjnie datować budowy ich parchamów.

Badania archeologiczne dostarczyły danych umożliwiających rekonstrukcję przebiegu budowy parchamów. Wiązało się to z dużymi pracami ziemnymi. W wyjątkowych przypadkach stwierdzono, że konstrukcje parchamu opierano o relikt wału drewniano-ziemnego starszej warowni. Postąpiono tak na zamku w Toruniu, gdzie podczas budowy murowanego domu konwentu zniwelowano częściowo wał ziemny, pozostawiając go na zewnątrz kurtyny obwodowej¹⁵. Gdy przystąpiono do kształtowania przestrzeni parchamu, wyrównano i podniesiono nieco (do około 0,5 m) poziom terenu. Na parchamie południowym, gdzie nie było wału, nasypano ziemi znacznie więcej – około 2,5 m. Nasyp ten wykonano w dwóch fazach jeszcze przed wzniesieniem muru parchamu, a po jego wymurowaniu teren wyrównano, nadsypując ponownie ziemię przy murze¹⁶. Drugi przykład wykorzystania grodowego wału przy budowie parchamu znajduje się na zamku w Gdańsku. Tamtejszy wał był solidniejszy od toruńskiego i jest lepiej zachowany¹⁷.

Znacznie częściej wykonywano jednak parcham w miejscu pozbawionym starszych fortyfikacji – na pierwotnym poziomie gruntu. Dość dobrze rozpoznany został parcham zamku w Radzynie Chełmińskim, dostarczając danych umożliwiających rekonstrukcję przebiegu budowy¹⁸. W pierwszej kolejności wzniesiono w wykopach wąskoprzestrzennych mury domu konwentu. Dopiero po wymurowaniu ścian głównego gmachu zamkowego przystąpiono do sypania wokół niego tarasu parchamu. W pierwszym etapie podniesiono teren o około 2,5 m. Budowniczości uformowali płaski taras o szerokości niecałych 7 m (ryc. 1). Od zewnątrz skarpa nasypu opadała pod kątem około 45°, by u podnóża ponownie się wypłaszczyć. W drugim etapie wzniesiono w wykopie wąskoprzestrzennym u podnóża tego stoku mur parchamu, a następnie naniesiono ziemię

¹⁵ J. Chudziakowa, A. Kola, op. cit., s. 8.

¹⁶ W wykopie nr 9 na parchamie wschodnim jako warstwy nasypowo-niwelacyjne związane z budową parchamu określić należy warstwę IV, a w wykopie nr 2 na parchamie południowym – nr IV i V. W ostatnim przypadku warstwy urywają się zgodnie z pierwotnym stokiem wzniesienia. Przylegająca do muru parchamu warstwa (określona przez badaczy jako wkop średniowieczny) została naniesiona po jego wymurowaniu w celu wyrównania tarasu; por. ibidem, ss. 33–44 oraz ryc. 4 i 6.

¹⁷ J. Jarzęcka-Stąporek, M. K. Kocińska, *Gród i krzyżacki zamek w świetle badań na stanowisku 1 przy ul. Grodzkiej 10–11 w Gdańsku*, w: *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, vol. 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, pod red. H. Panera i M. Fundzińskiego, Gdańsk 2013, s. 253.

¹⁸ W 2009 r. wytyczono pod kierunkiem Marcina Wiewióry dwa wykopy przecinające parcham zachodni domu konwentu; M. Wiewióra, *Badania archeologiczno-architektoniczne zamku głównego w Radzynie Chełmińskim w latach 2008–2009*, w: *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, vol. 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, pod red. H. Panera i M. Fundzińskiego, Gdańsk 2013, ss. 174–176.

między jego licem a krawędzią stoku w celu wyrównania całego tarasu parchamu. Poczynione wówczas prace ziemne miały wielki zakres i wymagały znacznych nakładów pracy. Na podstawie obserwacji poczynionych w wykopach z 2009 r. szacować można, że do ukształtowania powierzchni całego parchamu wykorzystano około 10 000–12 000 m³ gliny.

Przedstawiony przykład z zamku w Radzynie Chełmińskim wydaje się być reprezentatywny dla zamków krzyżackich, gdyż podobną kolejność przebiegu prac można zaobserwować na przytaczanym już południowym parchamie zamku w Toruniu. Jak wynika z ostatnich badań, również na zamkach w Człuchowie i Gdańsku mury parchamu wymurowano dopiero w dalszych etapach budowy warowni¹⁹. Odnotować w tym miejscu należy, że podobny charakter prac ziemnych stwierdzono także wokół starszych od przytoczonych kaszteli – zamków w Papowie Biskupim i Golubiu. Również wokół tych domów konwentów podniesiono za pomocą glinianych nasypów znacznie poziom terenu i wykonano płaskie tarasy, podobne do tego z pierwszego etapu kształtowania parchamu zamku w Radzynie Chełmińskim²⁰. W zamkach tych nie wzniesiono jednak nigdy murów obwodowych przez co nie można w ich przypadku mówić o prawdziwych parchamach.

O tym, że możliwa była odmienna kolejność budowy parchamu przekonują wyniki badań z zamku biskupów chełmińskich w Lubawie. W pierwszym etapie w wąskoprzestrzennych rowach fundamentowych wykonano tam zarówno kurtyny domu zamkowego, jak i mur parchamu, a dopiero w drugim etapie podniesiono sekwencją gliniastych warstw nasypowych poziom międzymurza o niecałe 3 m²¹. Na parchamy zamku naniesiono więc około 6000–6500 m³ gliny. Na podstawie obecnego stanu badań trudno określić, na ile ta odmienność kolejności wykonywania poszczególnych elementów parchamu zamku lubawskiego wynikała z faktu, że budowa nie była inwestycją krzyżacką, ale biskupią i czy przy niektórych zamkach krzyżackich postępowano podobnie.

Na koniec charakterystyki technik budowy parchamów zwrócić należy jeszcze pokrótce uwagę na konstrukcję osłaniającego go muru. Bezpośred-

¹⁹ W przypadku zamku w Człuchowie wyniki badań nie zostały jeszcze w pełni opublikowane, w związku z czym trudno powiedzieć, czy poza kolejnością budowy murów, również charakter prac ziemnych był analogiczny do zaobserwowanych w Radzynie (M. Starski, M. Kurdwanowski, *Badania archeologiczne zamku krzyżackiego w Człuchowie w 2008 roku*, *Mercuriusz Człuchowski* 58: 2008, nr 4, s. 5). W Gdańsku natomiast sytuacja była nieco odmienna ze względu na wykorzystanie relikwów wspomnianego wału grodowego (J. Jarzęcka-Stąporek, M. K. Kocińska, op. cit., s. 253).

²⁰ Taras otaczający dom konwentu w Papowie Biskupim miał od 7 do 16 m szerokości. Przy murze podniesiono teren o około 1 m, a przy stoku tarasu o około 3 m; B. Wasik, A. Momot, *Zamek w Papowie Biskupim na ziemi chełmińskiej w świetle najnowszych badań*, w: *XIX Sesja Pomorzoznawcza* (w druku); por. też dokumentację z badań na zamku w Golubiu-Dobrzyniu z 1989 r. w archiwum IA UMK.

²¹ A. Andrzejewski, L. Kajzer, M. Lewandowski, *Badania archeologiczno-architektoniczne prowadzone w latach 1998–2000*, w: *Zamek w Lubawie. Dawniej i dziś*, pod red. L. Kajzera, Lubawa 2001, ss. 43–44.

ni kontakt wewnętrzny lica muru z dużymi masami ziemi wymagał zastosowania odpowiednich środków konstrukcyjnych, aby wzmocnić jego wytrzymałość, wykonywano go tak, że rozszerzał się ku dołowi, co zaobserwować można chociażby w Lipienku²². Bezpośredni kontakt z ziemią sprawiał także problemy z izolacją. W przeciwieństwie do cegły, odporny na działanie wilgoci jest granit, dlatego też mury parchamu wznoszono często z kamienia mniej więcej do poziomu tarasu, a dopiero wyżej murowano je z cegły (np. w Lipienku i Zamku Bierzgłowskim). W wielu jednak przypadkach od strony fosy wykonywano je z cegły. W takiej sytuacji lico muru od strony nasypu wykonywano często z kamienia, co miało zabezpieczyć ceglana konstrukcję przed podciąganiem wilgoci. Rozwiązanie takie jest wyraźnie widoczne na reliktach muru parchamu w Radzynie Chelmińskim. Mury wznoszono z rusztowań jednosztandarowych, o czym świadczy obecność otworów maczulcowych zarówno od zewnątrz, jak i od strony nasypu (ryc. 2). Wznosząc mur z wolnej ręki od strony parchamu, starannie go wykańczano, a następnie przysypywano ziemią²³.

Do niedawna obowiązywało przekonanie, że parcham to pusty taras, służący jedynie celom obronnym. Oślał on mur domu konwentu przed podkopami, stanowił wysuniętą przeszkodę i miejsce prowadzenia obrony aktywnej (ustawiano tam np. artylerię)²⁴. Obraz ten nie jest jednak w pełni prawdziwy. Już wcześniej badacze zaczęli dostrzegać na parchamach obecność w średniowieczu budynków²⁵, ale dopiero wyniki badań Sławomira Józwiaka i Janusza Trupindy zwróciły uwagę na skalę zjawiska. Wznoszono tam m.in. budynki (*gemachy*) dostojników zakonnych (w tym komturów), tzw. domy letnie, infirmerie itp.²⁶ W Malborku zabudowano takimi obiektami niemal cały północny parcham zamku wysokiego. Miściły się tam: dom komtura zamkowego, dom podskarbiego, dom letni oraz infirmeria księży²⁷.

Budynki takie zidentyfikować można także na parchamach kilku zamków z terenu ziemi chełmińskiej. W Grudziądzu na parchamie południowym, na

²² B. Wasik, op. cit., s. 63.

²³ Proces ten można chociażby zaobserwować na zamku w Kowalewie Pomorskim, gdzie jak wykazały badania archeologiczne z 2014 r., lico muru od wnętrza parchamu starannie wyrównano, by następnie zakryć je piaskiem; B. Wasik, *Relikty architektury odkryte podczas badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Kowalewie Pomorskim prowadzonych w 2014 roku i wstępna analiza źródeł z nią związanych* (maszynopis w IA UMK), Toruń 2014, ss. 5–8.

²⁴ M. Arszyński, op. cit., ss. 175–176.

²⁵ Wymienić tu można zidentyfikowanie w latach 40. XX w. budynku na parchamie zamku w Grudziądzu (H. Jacobi, *Die Ausgrabungsergebnisse der Deutschordensburgen Graudenz und Roggenhausen*, w: *Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereingung*, A. Reihe, *Forschungen*, Bd. 3, Bearbeitet von Udo Arnold, Braubach 1996, s. 15), a także rozpoznane w latach 60. XX w. budynki na miedzymurzu zachodnim domu konwentu w Golubiu (I. Sławiński, *Zamek w Golubiu*, Warszawa, Poznań, Toruń 1976, s. 33). Por. też T. Torbus, *Die Konventsburge...*, op. cit., ss. 247–248.

²⁶ S. Józwiak, J. Trupinda, op. cit., ss. 110–202.

²⁷ *Ibidem*, s. 112, 171, 189.

zachód od wjazdu do domu konwentu, stał budynek, którego rozmiary można określić na podstawie planu z około 1750 r. na około $22,5 \times 9-10$ m (ryc. 3). Z nowożytnych opisów wynika, że był to budynek jednokondygnacyjny (w XVII w. podwyższony), dzielący się na trzy pomieszczenia. W zachodnim znajdowało się pomieszczenie ustępowe (zapewne wykusz). Budowla ta była najprawdopodobniej tylko częściowo podpiwniczona²⁸. Jest ona interpretowana przez badaczy jako dom komtura²⁹. Po przeciwnej (wschodniej) stronie szyi bramnej stał jeszcze drugi budynek, który znany jest jedynie z szesnastowiecznego opisu. Był on podpiwniczony, jednoprzestrzenny ze sklepieniem wspartym na dwóch filarach³⁰. Jego pierwotna funkcja nie jest znana.

Na parchamie domu konwentu w Toruniu, po północnej stronie szyi bramnej, ciągnął się zespół podpiwniczonych budynków składających się z czterech pomieszczeń i klatki schodowej mieszczącej się między pierwszą a drugą lokalizacją od północy. Zabudowa ta miała około 32 m długości i 6 szerokości. Pozostałości te zostały odkryte podczas badań i porządkowania terenu zamku w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w., ale nigdy nie poświęcono im szczególnej uwagi w literaturze³¹. Łączyć je należy ze znanym ze źródeł, wzniesionym w latach osiemdziesiątych XIV w., domem komtura wraz z kaplicą, zbrojownią i domem letnim³².

O istnieniu od końca XIV w. także na parchamie domu konwentu w Starogrodzie, *gemachu* komtura, przekonują średniowieczne³³ i nowożytne źródła pisane. Mieścił się na północnym miedzymurzu, miał około 12 m szerokości i był podpiwniczony³⁴, a między jego ścianą a kurtyną domu konwentu było wąskie przejście. W inwentarzach nowożytnych wymieniany jest jako dwu- trzykondygnacyjny budynek³⁵.

²⁸ *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z roku 1603 oraz rejestr dochodów z lat 1601-1603*, wyd. S. Cackowski, Grudziądz 1965, s. 4; *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z roku 1739*, wyd. A. Wolnikowski, Grudziądz 1963, ss. 8-9; *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. 175; *Lustracja województw Prus Królewskich 1624 z fragmentami lustracji 1615*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1967, s. 37. Relikty tego budynku, a dokładnie ściany wschodniej, będącej jednocześnie murem szyi bramnej, odkrył Hans Jacobi w latach 40. XX w. Podczas prac związanych z zagospodarowaniem terenu zamku prowadzonych w 2014 r. odkryto dość dobrze zachowane relikty tego budynku, jednak wyniki badań nie są jeszcze opracowane.

²⁹ Wzniesiony został najprawdopodobniej w drugiej połowie XIV w. i odbudowany w tym samym miejscu po katastrofie z 1388 r.; S. Józwiak, J. Trupinda, *Krzyżacki zamek komturki w Grudziądzu w średniowieczu na podstawie źródeł pisanych. Chronologia powstania i układ przestrzenny*, w: *Zamek w Grudziądzu. Studia i materiały*, pod red. M. Wiewióry, Toruń 2012, ss. 51-52.

³⁰ *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego...*, op. cit., s. 175.

³¹ Por. T. Torbus, *Die Konventsburge...*, s. 681.

³² S. Józwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki...*, ss. 91-92, 126, 171-172.

³³ *Ibidem*, ss. 137-138.

³⁴ Negatyw podpiwniczony budynek przecięto wykopem badawczym z lat 60. XX w. Wyników prowadzonych przez Januariusza Janikowskiego badań nie opublikowano, a dokumentacja znajduje się w Muzeum Okręgowym w Toruniu.

³⁵ *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1955, s. 37, 118.

Dom komtura stał również na parchamie domu konwentu w Brodnicy. Wzniesiono go w latach osiemdziesiątych XIV w.³⁶ Był to podpiwniczony budynek o wymiarach około 21 × 7 m, zlokalizowany w północnym narożniku międzymurza (ryc. 4). Jego relikty były objęte w 1995 r. badaniami archeologicznymi, podczas których odsłonięto w jego obrębie piec grzewczy typu *hypocaustum*³⁷.

W początku XV w. zabudowano także dwoma domami, o wymiarach około 18 × 9 m, międzymurze domu konwentu w Golubiu. Zajmowały one całą jego szerokość i opierały się o ścianę zamku wysokiego, przez co konieczne było zamurowanie starych okien. Budynek południowy, interpretowany jako dom komtura, został w nowożytności przebudowany i zachował się do dziś. Relikty północnego odkryto natomiast podczas badań archeologicznych w latach sześćdziesiątych XX w.³⁸ Widoczne na archiwalnych zdjęciach ślady na elewacji zamku wskazują na to, że był on podobnej wysokości jak zachowany – dwukondygnacyjny.

W Gniewie przetrwał mocno przebudowany gotycki budynek w północno-wschodnim narożniku parchamu. Miał piwnicę ze sklepieniem wspartym na filarze. Jego funkcja nie jest jasna – mógł to być dom komtura z początku XV w.³⁹

Wymienione wybrane przykłady stanowiły przede wszystkim domy dostojników zakonnych. Badania archeologiczne dostarczyły jednak dowodów na to, że na parchamach w średniowieczu mogła znajdować się także zabudowa gospodarcza. Z taką funkcją łączyć należy budynek o nieznanym bliżej rozmiarze, którego relikty (fragment ściany i ceglanej posadzki) odkryto pod gankiem gdańskiego zamku w Grudziądzu⁴⁰ (ryc. 5). Charakter fundamentu wskazuje, że jest to najprawdopodobniej ceglany cokół budynku szkieletowego. Wzniesiono go najpewniej po osunięciu się skarpy, które miało miejsce w 1388 r.⁴¹

Relikty odkrywane sukcesywnie przez różnych badaczy na parchamie domu konwentu w Radzynie Chełmińskim wskazują na to, że był on w znacznym stopniu już w średniowieczu zabudowany budynkami o przeznaczeniu gospodarczym. Obecny stan badań nie pozwala na dokładną rekonstrukcję ich rozplanowania, niemniej wiadomo, że w znacznym stopniu lub w całości zajęta nimi była przestrzeń południowego parchamu na wschód od bramy oraz międzymu-

³⁶ S. Józwiak, J. Trupinda, op. cit., s. 134.

³⁷ K. Grażawski, *Odkrycia na zamku krzyżackim w Brodnicy w świetle badań w latach 1992–1997*, w: *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej – Górzno. 1–2 czerwca 2002*, pod red. K. Grażawskiego, Włocławek–Brodnica 2003, ss. 359–361.

³⁸ I. Sławiński, op. cit., s. 33.

³⁹ T. Torbus, op. cit., s. 546.

⁴⁰ Por. dokumentację z badań archeologiczno-architektonicznych prowadzonych w latach 2008–2009 na zamku w Grudziądzu pod kierunkiem Marcina Wiewióry (ar 0680/6620; w IA UMK).

⁴¹ W wyniku ulewnych deszczy osunęła się wówczas zachodnia część parchamu i pierwotny dom komtura; M. Wiewióra, *Próba rekonstrukcji etapów budowy i układu przestrzennego zamku*, w: *Zamek w Grudziądzu. Studia i materiały*, pod red. M. Wiewióry, Toruń 2012, s. 373.

rze wschodnie⁴². Również od zachodu, pod gdaniskiem, stał nieznannej wielkości budynek z piecem⁴³. Odkryte murki stanowią posadowione płytko fundamenty w wątku gotyckim i z kamienia. Pozwala to przypuszczać, że podobnie jak w przypadku zamku w Grudziądzu były to najpewniej obiekty o lekkiej, szkieletowej konstrukcji.

Jak więc wynika z przytoczonych wybranych przykładów, zabudowa parochów nie należała do rzadkości. Były to często domy dostojników zakonnych. Fakt ten sprawia, że nie można już postrzegać zamków wysokich jako jedynej przestrzeni mieszczącej pomieszczenia mieszkalne i reprezentacyjne. Poza powyższymi wznoszono na parochach także obiekty o charakterze gospodarczym. Budynki te nie powstawały jednak w pierwszych fazach funkcjonowania parochów. Wznoszono je generalnie w drugiej połowie XIV i pierwszej XV w. Pojawienie się odrębnych domów dostojników krzyżackich było związane z postępującym wówczas rozluźnieniem dyscypliny zakonnej i powolnym upadkiem pierwotnych ideałów⁴⁴. Co ciekawe, brak jak dotąd dowodów na obecność w średniowieczu podobnych budynków na parochach zamków biskupich. Przykładowo w Wąbrzeźnie⁴⁵ i Lidzbarku Warmińskim⁴⁶ miedzymurza częściowo z czasem zabudowano, ale dopiero w XVI–XVII w.

Pewien problem stwarza określenie genezy parochu. Doszukiwania się wzorów na zamkach krzyżowców w Ziemi Świętej, podobnie jak innych cech architektury krzyżackiej, należy poniechać, co skutecznie dowodził już Marian Arsyński⁴⁷. Choć wczesny przykład zastosowania na zamku zewnętrznej linii murów obronnych z rejonu znany jest już z pierwszej dekady XII w. (zamek bizantyjski Korikos w Cylicji), to budowa podwójnych dookólnych murów na zamkach krzyżowców nie była regułą. Jeszcze rzadsze były regularne zamki kasztelowe otoczone zewnętrznym

⁴² Liczne fundamenty oraz ceglane pozostałości ceglanych posadzek udokumentowano podczas nadzoru archeologicznego prowadzonego w 1989 r. (J. Grześkowiak, *Dziennik badań. Radzyń Chełmiński. Badania 1989* (rękopis w archiwum WUOZ w Toruniu), a w 2013 r. odkrył je Daniel Gazda. Informacje na temat owych odkrywek ostatniego badacza opublikowano jak dotąd jedynie na profilu *Zamek Radzyń* na Facebooku (www.facebook.com/zamek.radzyn, dostęp: 22.09.2013 r.), gdzie mamy zdjęcia z krótkimi opisami. Warto wspomnieć, że w jednym z badanych pomieszczeń odkryto szczątki konia.

⁴³ Piec ten odkryto po raz pierwszy w latach 60. XX w. (I. Sławiński, *Z badań nad zamkami w Golu-biu, Radzynie i Brodnicy*, w: *Komunikaty na sesję naukową poświęconą dziejom sztuki Pomorza, zorganizowaną w pięćsetlecie pokoju toruńskiego*, Toruń 1966, s. 58), a ostatnio ponownie odsłonił go Daniel Gazda. Co istotne w kontekście tego budynku, badając paroch pod kierunkiem Marcina Wiewióry, odkryto w 2009 r. średnio-wieczną zbroję płytową (więcej na ten temat w: K. Cackowski, M. Kołyszko, P. Kucypera, M. Wiewióra, *Plates from Radzyń Chełmiński*, Fasciculi Archaeologiae Historicae. From Studies on Ancient Arms and Armour Production Technology, t. XXVI, ss. 63–74).

⁴⁴ T. Torbus, *Zamki konwentualne...*, s. 284.

⁴⁵ M. Rzeczowska-Sławińska, *Zamek w Wąbrzeźnie*, Rocznik Grudziądzki IV: 1965, s. 22.

⁴⁶ A. Rzempoluch, *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1989, s. 17.

⁴⁷ M. Arsyński, *Budownictwo warowne...*, ss. 62–65.

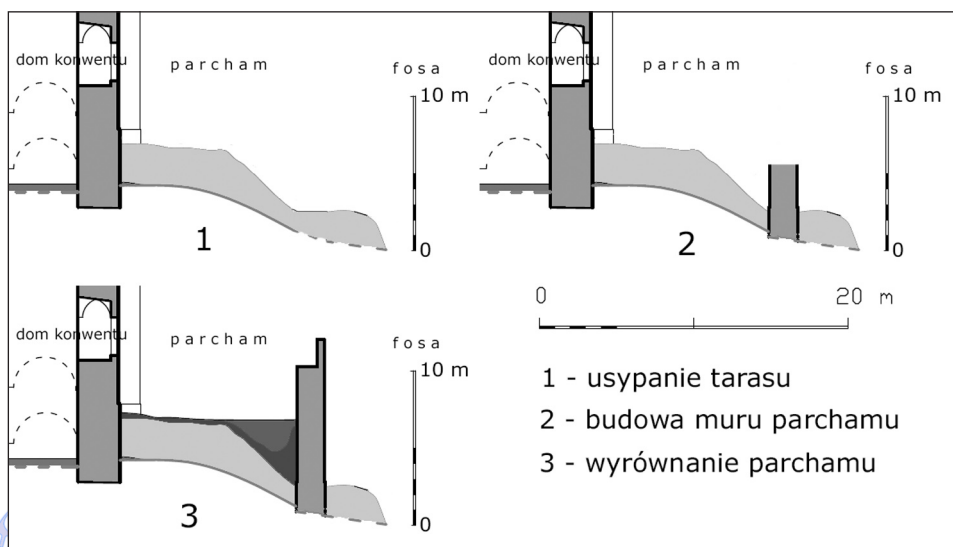
murem – Belvoir joannitów należał do absolutnych wyjątków⁴⁸. Ponadto zamki te zostały zbudowane i stracone przez krzyżowców na długo zanim Krzyżacy zaczęli wznosić swoje kasztele i parchamy w Prusach. Do tego zaznaczyć trzeba, że podobieństwo jest tu bardzo powierzchowne. Zewnętrzne linie murów zamków krzyżowców dorównywały rozmiarami murom wewnętrznym i tworzyły „tradycyjne” międzymurza, nieprzypominające wznoszonych w Prusach sztucznych tarasów obwiedzionych murem oporowo-obronnym, który był znacznie niższy od ścian domu konwentu. Pamiętać trzeba, że budowa podwójnych murów była znana od starożytności, np. w Egipcie⁴⁹. W takiej sytuacji poszukiwanie konkretnej inspiracji wydaje się trudne lub wręcz chybione. Zastanawiając się jednak nad genezą kształtowania międzymurza jako tarasu, należy zwrócić uwagę na jeszcze jedną rzecz. Jak przytaczano wyżej, w Toruniu pierwotnie zamek otaczał rodzaj tarasu powstały ze starego wału, a we wczesnych zamkach typu kasztelowego w Papowie Biskupim i Golubiu tarasy takie usypano. Nie było tam murów zewnętrznych, ale nie można wykluczyć, że na nasypach tych (i na starym wale w Toruniu przed budową właściwego parchamu) nie funkcjonowała jakaś przeszkoda wykonana z drewna, np. częstokół⁵⁰. We wznoszonym później zamku w Radzynie Chelmińskim przebieg prac wyglądał z początku podobnie, a dopiero pod koniec dodano mur parchamu. Być może więc pomysł budowy parchamów wyrósł po części także z lokalnych doświadczeń. Przy obecnym stanie badań⁵¹ trudno jednak tę tezę w pełni zweryfikować.

⁴⁸ A. J. Boas, *Crusader Archeology. The Material Culture of the Latin East*, Londyn, Nowy Jork 1999, ss. 103–105; H. Kennedy, *Crusader castles*, Cambridge 2008, ss. 16–17, 112.

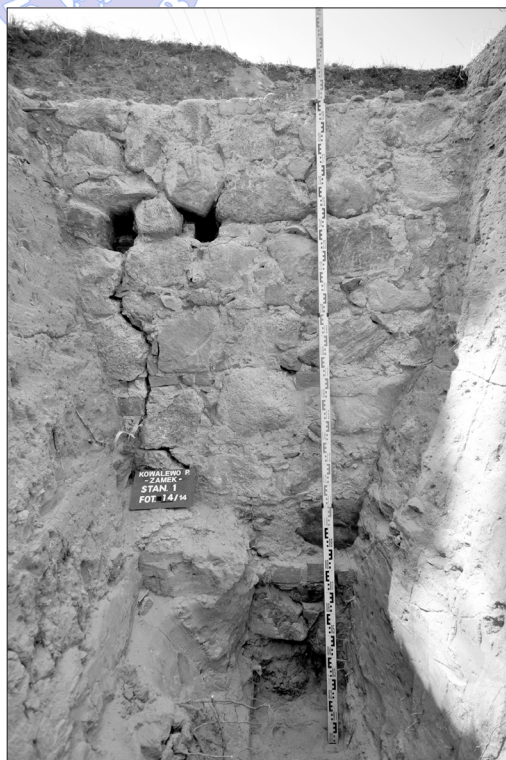
⁴⁹ M. Wiewióra, *Architektura obronna Nubii od V do XVI wieku*, Toruń 2007, s. 151.

⁵⁰ O tym, że Krzyżacy wznosili wokół zamków drewniane umocnienia wiemy na podstawie źródeł pisanych. Zewnętrzne fortyfikacje tego typu otrzymał np. w początku XV w. zamek w Ragnecie. Jest to tym ciekawsza informacja, że ów dom konwentu nie posiadał parchamu (S. Józwiak, J. Trupnda *Uwagi na temat sposobu wznoszenia murowanych zamków krzyżackich w państwie zakonnym w Prusach w końcu XIV – pierwszej połowie XV wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 20011, nr 272, ss. 224–225).

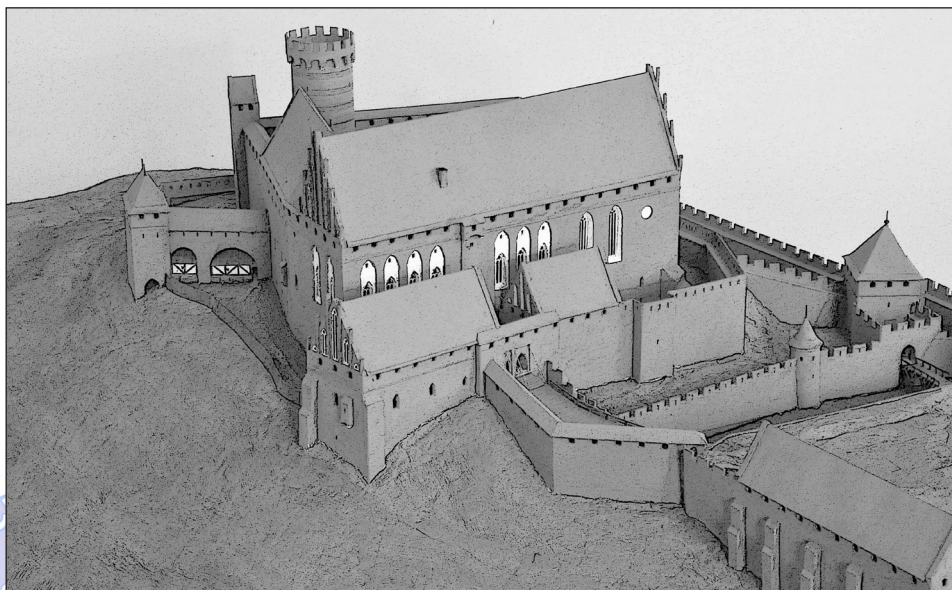
⁵¹ Parchamy tylko niektórych zamków zostały odpowiednio przebadane. Bez wątpienia cenne byłyby obserwacje poczynione na innych zamkach, np. niebadanym dotąd Zamku Bierzglowskim i zamku w Lipienku.

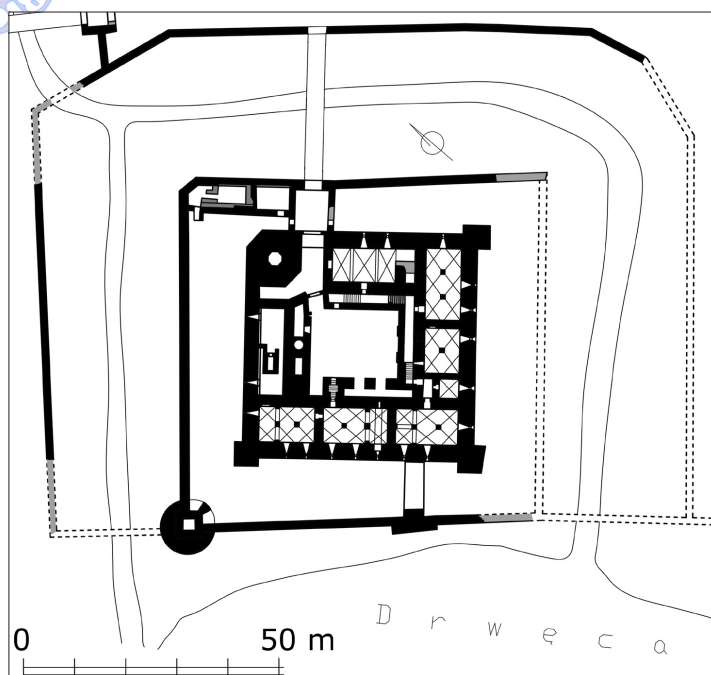
Ryc. 1. Radzyń Chełmiński – etapy budowy parichamu (oprac. B. Wasik, w oparciu o wyniki badań M. Wiewióry z 2009 r.)

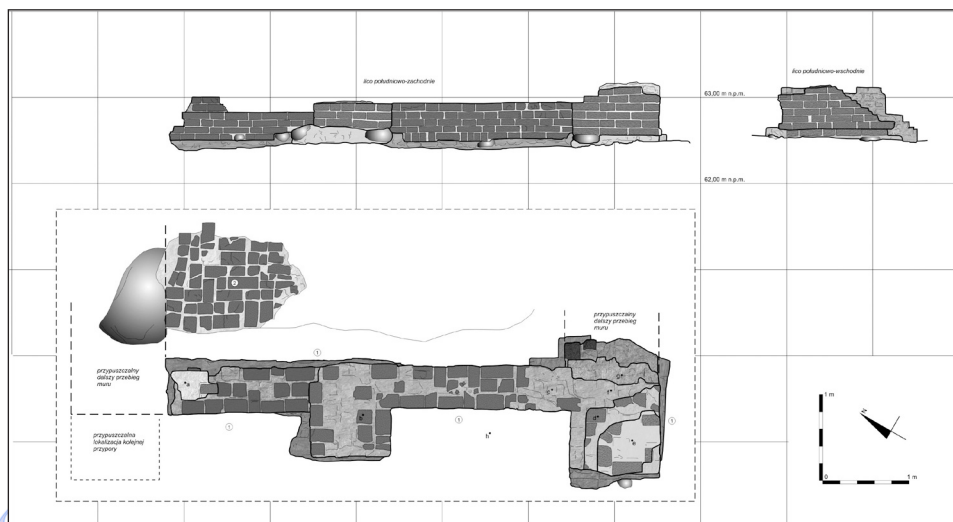
Ryc. 2. Kowalewo Pomorskie – starannie wymurowane, a następnie przysypane wewnętrzne lico muru parichamu. U góry po lewej widoczne otwory maczulcowe (fot. B. Wasik)

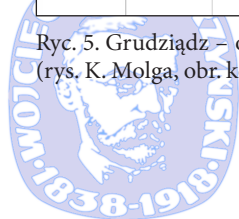
Ryc. 3. Grudziądz – rekonstrukcja wyglądu zamku wysokiego w 1 połowie XV w. z budynkami na parchamie południowym i pod arkadami gdaniska (oprac. B. Wasik)

Ryc. 4. Brodnica – rzut domu konwentu obwiedzionego regularnym parchamem z budynkiem w narożniku północnym (rys. B. Wasik, w oparciu o Sławiński 1966 i Grążawski 2003)

Ryc. 5. Grudziądz – odkryty podczas badań M. Wiewióry relikw budynku pod gankiem gdaniska
(rys. K. Molga, obr. komp. M. Majewski)

INSTYTUT POŁNOČNY
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO